

ŠTAKELBERGA-NEŠA ALTERNATĪVAS LATVIJAS IZGLĪTĪBAS TIRGŪ

Andrejs Jaunzems

Atslēgas vārdi: *augstākā izglītība, modelis, spēle, stratēģija, meklējamās preces, uzticēšanās preces, Štakerberga-Neša līdzsvars, izglītība kā kapitāls*

Jāņa Dombura 2009. g. 8. aprīļa pārraidē “Kas notiek Latvijā?” toreizējā izglītības ministre Tatjana Kože uzdrīkstējās atklāti pateikt, ka neatkarīgās Latvijas laikā izglītība Latvijā no gada uz gadu ir tikai pasliktinājusies. Vainīga esot sistēma. Kas ir šī noslēpumainā “sistēma”, kas gadu no gada pasliktina izglītības rezultātus?

Lai mācīšanas un mācīšanās procesu varētu pētīt padziļināti, rakstā aplūkota samērā šaura tēma, proti, ekonomikas un vadībzinību augstākās izglītības institūta funkcionēšana valsts augstskolās Latvijā pēdējos divdesmit gados mikroekonomiskā skatījumā. Šīs specialitātes pētījumam izvēlētas tāpēc, ka autoram ir četrdesmit gadu ilga darba pieredze ekonomikas un menedžmenta augstākajā izglītībā, savākts un dokumentēts liels apjoms daudzveidīgu faktu, kurus gan paredzēts nepublicēt, bet izmantot vispārīgajiem.

Ekonomikā paši svarīgākie vienmēr ir jautājumi: “Kas, ko, kāpēc un par cik pērk? Kas, ko, kāpēc un par cik pārdod?” Pretstatā tabulu un diagrammu attēlošanai un vispārīgai makroanalīzei, sociālekonomisku procesu mikroanalīzē pats svarīgākais ir prast atbildēt uz jautājumu: “Kā persona vai personu grupa rīkojas noteiktā situācijā? Kāpēc persona rīkojas tā vai citādi?” Mikroanalīze pēta cilvēku preferences, kas noformējušās reālajos apstākļos un determinē stratēģijas izvēli un izturēšanos atkarībā no citu cilvēku izturēšanās. Individu preferenču determinismi un preferenču spektrālanalīze balstās uz izturēšanās ģenētiku (*behavioural genetics*) un trīskārtējo spirāli — gēni, organisms un vide (*the triple helix: gene, organism, and environment*). Stratēģiju mijiedarbību pēta spēļu teorija (*game theory*). Pozitīvisti uzskata sarežģītu sociālekonomisku situāciju par izprastu, ja izdevies identificēt Neša līdzsvaru vai Štakerberga līdzsvaru. Līdzsvars mainās,

ja mainās indivīdu preferences vai ārpus sistēmas esoša vara maina apstākļus, kādos indivīdi izvēlas savā subjektīvajā vērtējumā labākās stratēģijas.

Tīrā mikroekonomikas zinātnē, ko pašreiz studē pasaules universitātēs, cilvēkus uzlūko kā eksistējošas empīriskas realitātes ar to morālajiem un fiziskajiem trūkumiem un neprasa, lai cilvēki paliktu „labāki” kādā radikālā morālā vai fiziskā ziņā. Cilvēka dabiska tieksme ir sekot savām individuālajām interesēm un vienmēr darīt savā subjektīvajā skatījumā labāko no tā, ko dotajā situācijā var atļauties. *Homo sapiens* pirmā kārtā tiek traktēts kā *homo economicus*. Ekonomikas cilvēka lēmumus galvenokārt determinē cilvēka iespējas un informētība, vēlēšanās saņemt vairāk labumu un bailes no soda. Morāle un sirdsapziņa ir ārpus tīrās ekonomikas sfēras. Personām, kas pieņem lēmumus un vēlas tos realizēt dzīvē, ir naivi paļauties uz metafizisko godaprātu, cilvēki jāietekmē

ar ekonomiskiem stimuliem, reglamentu un represijām, jo “cilvēki ir noguruši no ideoloģijas.”

Pētījuma mērķis: konsekventi lietojot mikroekonomikas zinātnisko metodi, konstruēt ekonomikas un vadībzinību izglītības Latvijas tirgus modeli, noskaidrot tirgus aģentu — docētāju kā darba pārdevēju, studentu kā docētāju darba izmantotāju un darba produkta ieguvēju, tirgus starpnieku (ministru, rektoru), kas rīkojas ar nodokļu maksātāju naudu, izturēšanās motīvus un identificēt alternatīvas Štackelberga-Neša līdzsvara situācijas, kas atkarīgas no tā, kādu stratēģiju studentu zināšanu kontrolē izvēlas Valsts kā galvenais maksātājs un stratēģijas līderis.

Pētījums pamatojas uz mikroanalīzes metodēm un fundamentālām idejām, kas dotas daudzu izcilu cilvēku grāmatās un atstājušas lielu ietekmi uz autoru. Īpaša vieta ir Mārtiņa Lutera (*Martin Luther*) skarbajiem ētiskajiem dažādo cilvēku vērtējumiem, Jana Amosa Komenskā (*John Amos Comenius*) loģiskajai didaktikas mācībai, Alfreda Maršalla (*Alfred Marshall*) ekonomikas teorijai, stilizētu situāciju analīzes metodei un izteiksmes formai. Izmantotā mikroanalīzes un spēļu teorijas jēdzienu sistēma un tehniskie analīzes instrumenti aizgūti no *Antoine Augustin Cournot*, *Heinrich Freiherr von Stackelberg*, *John Forbes Nash*, *Kenneth Joseph Arrow*, *James McGill Buchanan*, *George Akerlof* darbiem.

Rakstam ir arī plašāks virszdevums — vērst zinātniskās sabiedrības uzmanību uz sociālekonomisko situāciju analīzē nepelnīti ignorētajām Tomasa Hobbsa, Alfreda Maršalla, Džona Neša, Kenneta Errou, Džeimsa Bjūhanena atklātajām cilvēku izturēšanās likumsakarībām. Tas ir aktuāli, jo, iepazīstot plašu publikāciju klāstu par smagajām Latvijas sociālekonomiskajām problēmām, praktiski nesastopam sociālekonomiskās attīstības iespēju analīzi no empīrisku cilvēku izturēšanās viedokļa. Mikroanalīze un spēļu teorija var tikt plaši un sekmīgi izmantota daudzveidī-

gu sociālekonomisku sistēmu funkcionēšanas neefektivitātes cēloņu diagnostikai. Ar mikroanalīzes un spēļu teorijas palīdzību var radīt inovatīvas vadības metodes, kas neprasa lielas izmaksas, bet spēj radikāli paaugstināt sistēmas darbošanās efektivitāti.

Rakstā iztirzātas un pamatotas šādas galvenās tēzes.

1. Ekonomikas un vadībzinību izglītības tirgus Latvijā noteikti nav perfektās konkurences tirgus ar Adama Smita slavēto neredzamās rokas *invisible hand* pašregulēšanās potenciālu, kad pircēju un pārdevēju mijiedarbība automātiski nodrošina produkta pašizmaksas samazināšanos un kvalitātes paaugstināšanos.

2. Latvijas ekonomikas un vadībzinību izglītības tirgū galvenais maksātājs nepārbauda produkta kvantitāti un kvalitāti, bet deleģējis pārbaudi pašiem produkta pārdevējiem; tāpēc izglītības produkts klasificējams kā uzticēšanās prece *credence good*. Likumsakarīgas ražotāju reakcijas dēļ asimetriskās informācijas apstākļos tirgū iestājas tāds Štackelberga-Neša līdzsvars, kas ved pie produkta apjoma un kvalitātes samazināšanās.

3. Akadēmiskās izglītības uzdevums ir, piesaistot spējīgākos jauniešus, atlasīt eliti valsts un uzņēmumu pārvaldei, pētniecībai, docēšanai universitātēs. Izglītība pilda sociāla paš aizsardzības filtra funkciju, kas neļauj neapdāvinātiem cilvēkiem ieplūst valsts pārvaldes institūtos un iegūt lēmumu pieņemšanas tiesības. Latvijā izglītība gadu desmitiem sociālā filtra funkciju pildījusi vāji. Izglītības burbuļošana (būtībā latentā korupcija) noritējusi vairākos ciklos un piepildījusi sociāli ekonomisko telpu ar noziedzīgi zemas kvalifikācijas bakalauriem, maģistriem, doktoriem un radījusi birokrātisku dekadences subkultūru. Tieši ar to izskaidrojami pārlieku daudzie aplamie, bezsistēmas un netālredzīgie vadības lēmumi.

4. Īpaši lielu postu Latvijas sociālekonomiskajai attīstībai nodara vājās maģistrantu un doktorantu reālās zināšanas, jo tās cikliski

atražo vēl vājākas zināšanas. Starp sociāl-ekonomiskajām apakšsistēmām pastāv plaša mijiedarbība un rodas negatīvais sinerģisms, kas atgriezeniski pastiprina līdzsvara stabilitāti un rada lavīnveida efektu.

5. Ja regulāri notiktu izglītības produkta — studentu zināšanu, prasmju un iemaņu ārējs objektīvs audits pēc starptautiskiem kritērijiem un maksa par produktu tiktu saistīta ar produkta kvalitāti, tad izglītības produkts būtu klasificējams kā meklējamā prece *search good*. Tas radikāli mainītu izglītības ražotāju izturēšanos. Ražotāju reakcijas rezultātā izglītības tirgū pakāpeniski iestātos cits Štakerberga-Neša līdzsvars, kas ved pie produkta kvalitātes paaugstināšanās. Izglītības produkta objektīvs ārējs audits ir spēcīga informācijas asimetrijas samazināšanas metode, kas iekļaujas universālajā eksternalitāšu internalizācijas shēmā.

6. Studentu zināšanu auditam jābūt ārējam attiecībā pret docētājiem un tirgus starpniekiem — rektoru un ministru. Neša līdzsvara dramatiskā jēga ir tajā apstākļi, ka līdzsvars sevi atražo un sistēmas iekšējie spēki nespēj izvest sistēmu no Neša līdzsvara. Vairums izglītības tirgus spēlētāju pārmaiņas nevēlas un pārmaiņām pretosies, jo var zaudēt pašlabumu. Tāpēc priekšlikumam, ka vēlama studentu zināšanu objektīva vērtēšana pēc augstiem starptautiskiem kritērijiem, no visām pusēm sekos daudzveidīgi uzbrukumi un apgalvojumi, ka auditu nav iespējams praktiski realizēt, vai arī tas tiks ignorēts.

7. Ekonomikas un vadībzinību studiju kursa satura kvalitātes vērtējumā atskaites līmenis ir analogisks kurss vadošās pasaules augstskolās, protams, docētājam atstājot ievērojamu akadēmisko brīvību. Studiju programma satura ziņā kompleksi jābalsta uz labi apobētu Rietumu grāmatu sistēmu, kuras augstskolā publiski izstādītas īpašā akadēmiskās literatūras standā. Tad studiju programmas saturs ir integrēts, caurspīdīgs, labi pārskatāms, operatīvi atjaunināms un viegli auditējams. Vērtēt augstskolas darba

rezultātu nozīmē pēc augstiem starptautiskiem standartiem objektīvi novērtēt studentu zināšanas, prasmes un iemaņas studiju programmas visos priekšmetos, par ko studenti saņem kredītpunktus un docētāji saņem naudu.

8. Augstskolas tērē nodokļu maksātāju naudu, to darba rezultātiem ir izšķiroša ietekme uz Latvijas sociālekonomisko attīstību. Auditējamo zināšanu līmenis Latvijā no gada gadā gājis tikai uz leju, tāpēc, lai novērstu Valsts naudas neefektīvu izšķērdēšanu, Latvijas iedzīvotāji likumīgi pieprasa docētāju darba produkta kvalitātes objektīvu auditu.

1. Spēļu teorija kā mikroanalīzes galvenais instruments

Nozīmīgs cilvēces kultūras sasniegums un pārsteidzoši spēcīgs instruments cilvēku stratēģiju mijiedarbības dialektikas izpratnei ir abstraktais spēles jēdziens. Viens no pirmajiem zinātniekiem, kas cilvēku izturēšanās pētījumos lietoja spēles metodi, ir N. Makjavelli (*Niccolò di Bernardo dei Machiavelli*; 1469–1527). Viņš izprot ekstensīvās spēles līdzsvaru (ko mūsdienās sauc par Štakerberga līdzsvaru) un rekomendē valdniekam kā stratēģijas līderim izvēlēties tādu stratēģiju, kas, ņemot vērā karaspēka, augstmaņu, tautas un ārējo ienaidnieku reakciju, maksimizē valdnieka derīgumu. Oligopoliju kā spēli un konkurences līdzsvara stabilitāti pirmais izskaidroja franču ekonomists A. A. Kurno (*Antoine Augustin Cournot*) grāmatā *Researches into the Mathematical Principles of the Theory of Wealth*, 1838. Vācu ekonomists H. F. fon Štakerbergs (*Heinrich Freiherr von Stackelberg*) grāmatā *Markform und Gleichgewicht*, 1934, aplūkoja līdzsvaru, kas iestājas duopolijā, ja viena no firmām ir kvantitātes līderis. Amerikāņu matemātiķis Dž. Nešs (*John Forbes Nash*) būtiski paplašināja priekšstatu par spēli un līdzsvara situācijām spēlē un 1994. g. saņēma Nobela prēmiju ekonomikā par rakstu *“Equilibrium Points in n-Person*

Games” (1950) un disertāciju “*Non-Cooperative Games*” (1951).

Cilvēki ir ļoti atšķirīgi garīgā un fiziskā ziņā, tāpēc likumsakarīgi, ka dažādu cilvēku preferences konfliktē un reizēm šķiet, ka sabiedriskā kārtība balstās uz visai labila pamata.

Tomēr grupu noteikumi jeb likumi rada sociālo spēļu ietvarus un šajās spēlēs, ko spēlējam ik brīdī, iestājas objektīvas līdzsvara situācijas gan individuālo spēlētāju grupās, gan arī grupu savstarpējo attiecību aspektā. Svarīgākais ir apzināties, ka šīs līdzsvara situācijas parasti nav tās, ko iecerējuši spēles noteikumu sastādītāji. Dotā raksta ietvaros nav iespējams detalizēti apskatīt spēļu teorijas pamatjēdzienus, tāpēc atsaucos, piem., uz grāmatām¹ un rakstiem².

Vispārēju priekšstatu dod neformāls spēles apraksts.

Ir dota spēlētāju kopa. Katram spēlētājam ir sava stratēģiju kopa. Stratēģija ir potenciāli realizējams rīcības plāns — tas, ko spēlētājs var darīt, ja viņš to vēlas. Speciālos modeļos stratēģija ir arī nekā nedarīšana. Spēles akts jeb partija (viena rīcības epizode, gājiens) nozīmē, ka katrs spēlētājs izvēlas kādu no stratēģijām un rīkojas saskaņā ar to. Spēles akta rezultātā iestājas situācija. Spēlētāji stratēģijas var izvēlēties vienlaicīgi (*simultaneous game*), pakāpeniski (*sequential game*) vai kombinētā veidā. Kad ir iestājusies situācija, katrs spēlētājs saņem vinnestu, ko abstraktā modelī traktē kā derīgumu. Pāreja no vienas situācijas uz citu situāciju nozīmē, ka kārtējā spēles aktā vismaz viens spēlētājs ir mainījis savu stratēģiju. Katrs spēlētājs, domājot par iespējamo stratēģijas maiņu, ir norūpējies par sava vinnesta izmaiņu un interesējas arī par citu spēlētāju vinnestu izmaiņām (skaita naudu gan savā, gan citu spēlētāju kabatā).

Situāciju sauc par Pareto optimālu, ja ar visu dalībnieku kopīgiem pūliņiem (visi dalībnieki ar mieru mainīt savas stratēģijas) nav iespējams atrast jaunu situāciju, kurā kāda

dalībnieka vinnests pieaug un pie tam nevienam citam dalībniekam vinnests nesamazinās.

Neša līdzsvara situāciju var raksturot šādi. Ja kāds no spēlētājiem, būdams nemierā ar savu vinnestu dotajā līdzsvara situācijā, nākamajā spēles aktā mainīs savu stratēģiju, bet pārējie spēlētāji stratēģijas nemainīs, tad jaunajā situācijā „nemiera cēlāja” vinnests samazināsies.

Absolūtu Neša līdzsvara situāciju raksturo šāda īpašība. Ja kāds no spēlētājiem, būdams nemierā ar savu vinnestu līdzsvara situācijā, nākamajā spēles aktā mainīs savu stratēģiju, bet pārējie spēlētāji stratēģijas nemainīs, tad jaunajā situācijā „nemiera cēlāja” vinnests samazināsies, bet pārējiem spēlētājiem vinnests nesamazināsies. Absolūts Neša līdzsvars ir īpaši stabils. Racionālu indivīdu spēlēs iespējamās antisociālas Neša līdzsvara situācijas. Indivīdu preferences sauc par superracionālām³, ja tās eliminē antisociālu Neša līdzsvaru iestāšanos.

Sociālekonomiskās vadības problēmas vienmēr ir modelējamas kā spēles, kur vadītājam ir pirmā gājiena tiesības, proti, viņš ir stratēģijas līderis, bet daudzie sekotāji piedalās simultānspēlē. Stratēģijas līderis, domājot par stratēģijas izvēli, rēķinās ar sekotāju reakciju un Neša līdzsvaru, kas iestājas sekotāju simultānspēlē. Stratēģijas līderis cenšas maksimizēt savu derīgumu un tas ved pie Štackelberga-Neša līdzsvara.

2. Divu vieglāk izprotamu izglītības tirgu piemēri

Veidojot ekonomikas un vadībzinību izglītības mikroekonomisko Latvijas tirgus modeli, salīdzinājumam izmantosim divus izglītības tirgus ar izprotamāku struktūru, pierastāku aģentu rīcības motivāciju un determinētāku produkta kvalitātes vērtējumu. Pētot neveiksmes vadībzinību izglītībā, veiksmes atslēgu var meklēt citos, sekmīgāk funkcionējošos izglītības tirgos.

2.1. Galdnieku skola Samsu valstī

Katru gadu 1. septembrī nelielās Samsu valsts galdniekmeistari izsludina divgadīgas apmācības pārdošanu. Katrs galdniekmeistars piedāvā savu meistarību desmit pircējiem. Mācekļi piekrīt apmācības cenai un, maksājot naudā un graudā, pērk no galdniekmeistariem amata iemācīšanu. Divus gadus sūri kalpojot zeļļa statusā, mācoties no meistara un cenšoties darbu paveikt patstāvīgi, ar laiku rodas meistarība. Nokārtots nežēlīgi grūts publisks eksāmens un beidzot triumfs: māceklis zina un prot pietiekami daudz, prot izgatavot kvalitatīvus izstrādājumus, tāpēc galdnieku cunftē mācekli atzīst par meistarū.

Samsu valsts galdniekmeistarības tirgus ir izprotams ar mikroekonomikas teorijas palīdzību, jo funkcionē pēc tirgus principiem. Ar zināmu nosacītību tas var tikt klasificēts kā monopolistiskās konkurences tirgus no pārdevēja puses un polipsonija no pircēju puses. Mūsu pētījumam svarīgi, ka ir izprotami meistarības pārdevēju un meistarības pircēju kā ekonomikas cilvēku *homo economicus* izturēšanās motīvi. Varam konstatēt arī zināmu konkurenci no pārdevēju un pircēju puses, pašregulēšanos un līdzsvaru; iespējama vidējo izmaksu un produkta cenas samazināšanās ilgā termiņā. Produkta kvantitāte un kvalitāte pakļaujas analīzei un novērtējumam. Cunftē spēles noteikumus definējusi mērķtiecīgi: produkta kvalitāte laika gaitā aug.

2.2. Matemātikas privātsundu tirgus Rīgā

Daudzi mājskolotāji piedāvā savu darbu daudziem pircējiem — skolēnu vecākiem. Matemātikas privātsundu tirgus ir izprotams ar mikroekonomikas teorijas palīdzību. Nosacīti tas ir monopolistiskās konkurences tirgus no pārdevēju puses un polipsonija no pircēju puses.

Skolēnu vecāki pērk privātskolotāju darbu. Privātskolotāji konkurē savā starpā un piedāvā diferencētu darbu. Īsā termiņā *short run* privātskolotāju skaits industrijā fiksēts.

Ilgā termiņā *long run* privātskolotājiem samērā brīva izeja un ieeja industrijā, kas uztur konkurenci. Privātsundu pircēji konkurē ar samaksas lielumu. Maksājumiem nav starpnieku un tas paaugstina tirgus efektivitāti. Nav valdības intervences. Darba produkts ir apmācāmo skolnieku zināšanas, prasmes, iemaņas, kas orientētas uz to, lai sekmīgi noliktu matemātikas gala eksāmenu. Lai skolotāja darbs pārvērstos skolēna zināšanās, skolēnam regulāri jāveic patstāvīgi vingrinājumi. Privātskolotājs to zina un pieliek pūles, lai piespiestu skolēnu domāt un rēķināt patstāvīgi. Taisni tas ir grūtākais privātskolotāja darbā, jo skolēns var pakļauties, bet var arī nepakļauties skolotāja prasībām. Vairums skolēnu darbam ar privātskolotāju velta pūles, jo zina, ka vecāki par privātskolotāja darbu maksā naudu.

Produkta kvantitāte un kvalitāte pircēju skatījumā ir jo augstāka, jo labāku atzīmi skolēns saņem gala eksāmenā. Tirgus aģentu izturēšanās motīvi ir izprotami un prognozējami. Vērojama tirgus pašregulēšanās.

Svarīga loma ir skolotāju informēšanai par eksāmena prasībām. Ja eksāmena uzdevumi privātskolotājam zināmi, skolēns eksāmenu nokārto teicami. Tomēr visumā matemātikas gala eksāmena vērtējums ir bez korupcijas elementiem un pietiekami objektīvs, par ko liecina samērā liels skaits zemu novērtējumu.

Nebeidzamu diskusiju objekts pasaulē ir jautājums par to, kā jāveido skolu matemātika, lai gatavošanās matemātikas gala eksāmenam pēc iespējas vairāk attīstītu skolēnu matemātiskās spējas. Neiedziļinoties smalkās niansēs, galvenos vilcienos konstatēsim: ja skolēns nav nopircis eksāmena uzdevumus pie "Laimas" pulksteņa un bez špikošanas patstāvīgi spēj atrisināt dažāda veida matemātikas uzdevumus, tad viņa matemātiskā sagatavotība ļauj studēt augstskolā, piem., vadībzinību bakalaura akadēmiskajā programmā. Visumā matemātikas privātsundu tirgus spēles noteikumi nodrošina efektīvu mācīšanas—mācīšanās procesu.

3. Latvijas augstākās izglītības tirgus aģenti un naudas aprīte. Kas, ko, kāpēc un par cik pērk? Kas, ko, kāpēc un par cik pārdod? Kas vērtē pērkamā darba produkta kvalitāti?

Daudz sarežģītāka ir ekonomikas un vadībinību izglītības tirgus struktūra Latvijā.

Vai ir maz kas kopīgs galdniekmeistarības tirgum Samsu valstī, matemātikas privātstundu tirgum Rīgā ar ekonomikas un vadībinību izglītības tirgu Latvijā?

Kopīgs ir tas, ka par mācīšanu tiek maksāta nauda un katrs no aģentiem dotajos apstākļos izvēlas labāko no pieejamajām alternatīvajām stratēģijām. Kopīgs arī tas, ka zināšanas, prasmes, iemaņas nevar nopirkt tieši, tās rodas studenta neatlaidīgas, sistemātiskas, patstāvīgās piepūles rezultātā, ja studentam ir zināmas dotības. Tā ir ļoti svarīga docētāja darba īpatnība, jo, piemēram, friziera pakalpojums pārvēršas gala produktā bez jebkādiem pakalpojuma pircēja talantiem un bez jebkādas pircēja piepūles. Docētāja darbs var transformēties indivīda izglītības kapitālā tikai tad, ja students ir atbilstoši apdāvināts un velta ievērojamas pūles racionāli organizētām studijām.

Ekonomikas un vadībinību tirgum un galdniekmeistarības tirgum ir virkne būtisku atšķirību, no kurām svarīgākās ir galvenā maksātāja specifika un atsvešinātība no pērkamā darba produkta, starpnieku esamība naudas maksājumos, produkta sarežģītāks saturs un līdz ar to problemātiskāks produkta apjoma un kvalitātes vērtējums. Spēles noteikumi atstāj ietekmi uz aģentu izturēšanos.

Tirgus aģenti: budžeta studenti, maksas studenti, docētāji, augstskolu rektori, izglītības ministrs. Katram konkrētam aģentam ir sava individuālā preferenču sistēma un dotajos apstākļos aģents izvēlas savā skatījumā labāko alternatīvo stratēģiju.

Īpaša loma izglītības tirgū ir Valstij, ko pārstāv likumdošanas vara, izpildvara un tiesu vara.

Kaut arī mikroanalīze kategoriski noraida objektu “studenti”, “valsts” personificēšanu, tomēr lietosim abstraktu tirgus aģenta apzīmējumu — Valsts. Valsts rīkojas ar nodokļu maksātāju naudu, ir galvenais mācību stundu pircējs un līdz ar to arī stratēģijas līderis izglītības tirgū.

Piezīme. Menedžmenta zinātnes skatījumā jēdziens „Latvijas Valsts” ir pārlieku izplūdis; tā saukto Valsts lēmumu rašanās mehānisms un lēmumu kvalitāte stāv tālu ārpus menedžmenta zinātnes pamatprasībām. Padziļināti individuālo vērtību un kolektīva preferenču dialektiku, grupu lēmumu pieņemšanas mehānismu pētījuši ekonomikas Nobela laureāti K. Errou (*Kenneth J. Arrow*), Dž. Bjuhanens (*James M. Buchanan*)⁴. Komplicēta ir arī nacionālas valsts un globalizētās pasaules savstarpējo attiecību dialektika. Izglītības kā cilvēku kapitāla *human capital* faktora lomu pētījis ekonomikas Nobela laureāts G. Bekers (*Gary S. Becker*)⁵. Tas, kā “Latvijas Valsts” pieņem lēmumus par izglītības industrijas regulēšanu un zināšanu kapitāla akumulēšanu, ir īpaša nonkonformistiska pētījuma mērķis, tomēr pētījumam vēl trūkst informācijas.

Naudas avots: Valsts budžeta nauda — tātad nodokļu maksātāju nauda, studentu vecāku nauda, kas var būt arī banku kredīta nauda.

Ražotnes ir augstskolas ar apsildītām un apgaismotām auditorijām, datorklasēm, kopētavu, bibliotēkām un skolas vispārējo personālu.

Institūti (iestādījumi): studentu mājsaimniecības, docētāju mājsaimniecības, augstskolas, ministrija, Latvijas Republika.

Vadībinību akadēmiskās bakalaura programmas docētāju darbs: studiju kursu lekcijas, semināri, konsultācijas, kontroldarbi, ieskaite, eksāmeni, kursa darbi, bakalaura darbs kā zinātniskā darba mēģinājums. Darba apjomu mēra kontaktstundās. Kvalifikācijas radīšanai un uzturēšanai nepieciešams sistemātisks darbs, kas netiek tieši mērīts un apmaksāts.

Docētāju darba apmaksājama rezultāts definēts mērāmā veidā: nostrādātās kontaktstundas un atestēto studentu skaits. Docētāju darbs diferencēts atkarībā no kvalifikācijas (asistents, lektors, docents, asociētais profesors, profesors).

Docētāju darba produkts definēts izplūdušā veidā: ekonomikas un vadībinātnes studentu zināšanas, prasmes, iemaņas. Medijos pastāvīgi lieto terminu “kvalitatīva izglītība”.

Kā notiek docētāju darba pirkšana un pārdošana? Docētāji iestājas darbā augstskolā un slēdz līgumu ar rektoru. Algu par darbu docētāji saņem no augstskolas, kuru pārstāv rektors, kas nav valsts augstskolas īpašnieks. Augstskolai naudu iedala ministrija, kas naudu saņem no Valsts. Augstskola naudu saņem arī no studentu maksājumiem. Par augstskolas naudu rektors pērk docētāju darbu un uztur ražotni ar vispārējo personālu. Tādējādi rektors docētājiem par darbu maksā Valsts naudu, ko samaksājuši nodokļu maksātāji, vai maksas studentu naudu. Pasvītrosim, ka docētāji saņem maksu par mērāmo darba daudzumu.

No ekonomikas viedokļa ļoti svarīgi, ka maksu par padarīto darbu docētāji saņem nevis tieši no darba izmantotājiem — studentiem, bet no Valsts ar ministra un rektoru starpniecību. Rektori un ministrs ir Valsts algotas amatpersonas ar savām personīgajām preferencēm.

Studentu skaits ir pietiekams, lai runātu par polipsoniju, taču studenti iedalās trīs grupās:

- 1) studenti, kuri rektoram maksā par iespēju piedalīties docētāju kontaktstundās;
- 2) studenti, kuri nemaksā — par tiem rektoram budžeta naudu samaksā ministrija;
- 3) studenti, kuri nemaksā, par tiem rektoram budžeta naudu samaksā ministrija, bet studenti saņem budžeta naudas dotāciju stipendiju veidā.

Dažos gadījumos ne visi jaunieši, kas to ir gribējuši, ir kļuvuši par studentiem. Tāpat potenciālo studentu vidū ir konkurence.

Valsts ir galvenais docētāju darba pircējs, tāpēc pircēja aspektā nosacīti var runāt par monopsoniju ar starpniekiem. Augstskolas kā izglītības uzņēmumi veido industriju, ko var kvalificēt kā oligopoliju. Augstskolas konkurē savā starpā, vadoties no primārām interesēm — uzņemt pietiekamu studentu skaitu, lai atbilstoši saņemtu Valsts naudu.

Docētāju skaits nav liels, pie tam dažādi docētāji specializējas dažādās disciplīnās. Tā kā ievēlēšanas laiks docētāja amatā ir seši gadi, tad personas, kas vēlējas kļūt par pasniedzējiem, bet dažādu iemeslu dēļ to nav izdarījušas, parasti pārkvalificējas. Tādējādi īsā termiņā varam runāt par fiksētu profesionālu docētāju grupu, kas ir neviendabīga specializācijas un kvalifikācijas ziņā. Kvalifikāciju piešķir promocijas padomes. Ilgā termiņā jauniem docētājiem iespējams ienākt industrijā.

Konkurence docētāju starpā rodas tad, kad rektors, kurš nav augstskolas īpašnieks un rīkojas ar viņam nepiederošu naudu, vadoties pēc savām subjektīvajām preferencēm, pērk docētāju darbu.

Starpnieki: rektori un ministrs ieņem savu posteni noteiktu laiku. Teorētiski ministrs izglītības tirgū pārstāv Valsti, tomēr ministram kā empīriskai realitātei ir sava individuāla preferenču sistēma. Nereti pirms un pēc ministra posteņa ieņemšanas ministrs ir augstskolas administrators. Prakse ir tāda, ka ministrus politiskie spēki maina samērā bieži.

No ekonomikas viedokļa svarīgi, ka starpniekiem (rektoriem un ministram) skola nepieder, bet tie pilnvaroti normatīvo noteikumu ietvaros, vadoties no savām preferencēm, rīkoties ar Valsts vai maksas studentu naudu un izvēlēties, kuru docētāju darbu studentu mācīšanai pirk.

Acīmredzot, ekonomikas un vadībinību izglītības tirgus nepakļaujas tirai tirgu klasifikācijai.

Ja izglītības tirgu vērtējam ar mikroekonomikas klasiskās teorijas mērauklu un salīdzinām, piem., ar galdnieku meistarības tirgu

Samsu valstī vai matemātikas privātstundu tirgu Rīgā, tad jākonstatē, ka izglītības tirgus ir savdabīgs tirgus ar docētāju darba galveno pircēju — Valsti un starpniekiem. Izglītības tirgus noteikti nav perfektās konkurences tirgus ar Adama Smita slavēto neredzamās rokas *invisible hand* pašregulēšanās potenciālu.

4. Izglītības tirgus agentu — studentu potences un preferences

Studentu preferencēm ir liela nozīme izglītības tirgus funkcionēšanā. Studenta preferences nosaka augstskolas izvēli, kad lomu spēlē augstskolas novietojums, sadzīves apstākļi, mācību maksas lielums, priekšstati par augstskolas akadēmiskā darba līmeni, priekšstati par augstskolas absolventu darba iespējām un atalgojumu, oreoli un ilūzijas.

Mūsu uzmanība koncentrēta uz akadēmisko darbu un mācīšanas-mācīšanās procesu.

Eksistē populārs mīts, ka studenti kā minimumu vēlas iegūt zināšanas, prasmes, iemaņas atbilstoši ministrijas izstrādātajam profesijas standartam, bet kā maksimumu — attīstīt personību. Vēl senāks mīts: nav sliktu skolnieku, ir slikti skolotāji.

Mikroanalīze šādus vispārīgus formulējumus kategoriski noraida, bet analizē empīrisku studentu preferences.

Skolēni pēc Jana Amosa Komenska (*Iohan-amos Comenius*, 1592–1670) klasifikācijas ir dažādi gan fiziskā un psiholoģiskā tipa, gan prāta spēju nozīmē. Objektīvi vērtējot, ne visiem jauniešiem ir pa spēkam iegūt akadēmisko izglītību. Jans Amoss Komenskis grāmatā “Lielā didaktika” (*Didactica Magna*)⁶ konstatēja, ka ir seši iedzimto spēju tipi. Ir izteiktas un ierobežotas spējas; viegli veidojamas un veidošanai nepakļāvīgas spējas; vieni tiecas pēc zināšanām zināšanu dēļ, citus saista mehāniskais darbs. No šiem trejādu spēju pāriem rodas sešu veidu savienojumi.

A tips. Skolēni ar asu prātu, kuri tiecas pēc zināšanām un ir viegli veidojami. Viņi ir pārāki par citiem un uzrāda īpašas spējas

nodarbībās. Šiem skolēniem nekā nevajag, izņemot to, lai viņus apgādātu ar zināšanām; viņi aug paši kā dižciltīgi augi.

B tips. Skolēni ar asu prātu, kuri ir gausāki, taču paklausīgi. Viņiem vajadzīga tikai paskubināšana.

C tips. Skolēni ar asu prātu un tieksmi pēc zināšanām, tikai viņi ir neapvaldīti un ietiepīgi. Ja šos skolēnus attiecīgi audzina, no viņiem parasti izveidojas diži cilvēki.

D tips. Mācībās paklausīgi un zinātkāri, bet gausi un kūtri skolēni. Viņi var sekot priekšgalā ejošajiem. Kaut arī šie bērni mērķi sasniegs vēlāk, tomēr viņi būs izturīgāki, tāpat kā tas notiek ar pēdējiem augļiem. Šie skolēni pa lielākai daļai ir sīkstāki nekā apdāvinātie un, ja kaut ko ir apguvuši, tad tik viegli to neaizmirst.

E tips. Aprobežoti un turklāt vienaldzīgi, kūtri skolēni.

F tips. Aprobežoti skolēni ar izkropļotu un jaunu dabu, viņu stāvoklis lielākoties ir bezcerīgs.

Turpmāk lietosim šo J. A. Komenska doto klasifikāciju un pārnesīsim to arī uz studentiem.

Ko vēlas A un B tipa studenti? Studenti ar asu prātu, kuri tiecas pēc zināšanām un ir viegli veidojami, un studenti ar asu prātu, kuri ir gausāki, taču paklausīgi, kā likums, vēlas iegūt starptautiskiem standartiem atbilstošu vadībinību izglītību, kas dotu iespēju strādāt labi apmaksātu prestižu darbu un turpināt izglītību. A un B tipa studenti novērtē gudrību un tiem rodas labs kontakts ar augsti kvalificētiem pasniedzējiem, kuri arī savā laikā bijuši A vai B tipa studenti. A un B tipa studenti spēj koncentrēties un patstāvīgi studēt. Tomēr studenti nespēj salīdzināt, piem., divus operāciju pētīšanas kursus, jo viņi ar šo zinātni saskaras pirmo reizi. Tāpēc iespējams, ka A, B studenti augsti novērtē vāju operāciju pētīšanas kursu, ko pasniedz atraktīvs docents, nenojaušot, ka būtībā viņi tiek apzagti, jo nesaņem pilnvērtīgu menedžmenta zinātnes kursu.

C tipa studenti ir apveltīti ar asu prātu un tieksmi pēc zināšanām, tikai viņi ir neapvaldīti un ietiepīgi. Katrs pieredzējis docētājs uzreiz atpazīst šāda tipa studentus. Tie novērtē gudrību, bet tiem nerodas labs kontakts ar pasniedzējiem. Toties C tipa studentiem patīk pamācīt docētājus, kā vajadzētu iztirzāt to vai citu vielu. Ja vien C students nav pārlieku ietiepīgs un spēj sistemātiski mācīties, docētāji, apelējot pie studenta godkārības, var panākt labu rezultātu un tad pēc gadiem docētājs no šāda studenta saņem pateicības vēstuli.

D tipa studenti ir mācībās paklausīgi un zinātkāri, bet gausi un kūtri. Pasniedzējam vajag daudz enerģijas, lai stimulētu šos studentus aktīvam patstāvīgam darbam. D studenti kūtruma pēc nevēlas pilnvērtīgu, bet grūtu menedžmenta zinātnes kursu, un labprātāk izvēlas primitīvu kursu, lai būtu vieglāk nokārtot eksāmenu un saņemt labu atzīmi.

Objektīvas grūtības docētājiem rodas ar E tipa studentiem — aprobežotiem un turklāt vienaldzīgiem, kūtriem studentiem. Nepārvaramas grūtības rada F tipa studenti, kas ir aprobežoti, ar izkropļotu un ļaunu dabu, jo viņu stāvoklis lielākoties ir bezcerīgs.

Ieguldīt pūles studijās E, F studenti nevēlas. E, F tipa studentiem ar mācībām saistās negatīvas asociācijas, jo savā līdzšinējā mūžā viņi nav varējuši saprast mācību vielu un patstāvīgi veikt uzdotos darbus. Likumsakarīgi, ka tiem ir zudusi mācīšanās motivācija. Vairumā gadījumu mācīšanās E un F studentiem izraisa nepatīku, tāpēc tie bieži kavē nodarbības vai arī nodarbībās sēž pēdējās rindās un trokšņo. Tomēr bez piepūles Valsts diplomu par bakalaura grādu vadībzinībās E, F studenti gribētu saņemt, jo to vēlas viņu vecāki.

Autors mācību procesa ietvaros daudzu gadu garumā veicis dokumentētus testus, lai objektīvi vērtētu dažāda līmeņa studentu domāšanas potenciālu.

5. Izglītības tirgus kā spēle. Štakerberga-Neša līdzsvars, ja neeksistē objektīvs studentu zināšanu audits

Izglītības institūta funkcionēšanu valsti var modelēt kā spēli, kurā stratēģijas līderis ir galvenais maksātājs — Valsts. Eksistē divas alternatīvas Valsts stratēģijas attiecībā uz studentu reālo (auditējamo) zināšanu, prasmi un iemaņu kvantitātes un kvalitātes vērtēšanu, ko turpmāk sauksim īsi par studentu zināšanu vērtēšanu jeb zināšanu auditu.

Pirmā stratēģija: augstskolas studentu zināšanu vērtēšanu Valsts deleģē šīs pašas augstskolas docētājiem un rektoram. Vispārīgu studentu zināšanu vērtēšanas pārraudzību deleģē ministram. Augstskolu finansējums netiek saistīts ar interaktīvā mācīšanās-mācīšanās procesa auditējamiem rezultātiem. Šajā gadījumā izglītības produkti saskaņā ar marketingā pieņemto klasifikāciju ir uzticēšanās preces *credence goods*, *товары на доверии*.

Otrā stratēģija: augstskolu studentu zināšanu vērtēšanai Valsts pieaicina ārpus sistēmas esošus ekspertus, piem., augsti kvalificētus, prasīgus un neuzpērkamus Vācijas un Norvēģijas profesorus. Pie tam Valsts paziņo izglītības tirgus aģentiem, ka augstskolu finansējums tiek saistīts ar docētāju darba produkta kvantitāti un kvalitāti. Šajā gadījumā izglītības produkti ir meklējamās preces *search goods*, *разыскиваемые товары*.

Valsts var izvēlēties pirmo vai otro stratēģiju. Reaģējot uz to, sekotāji — izglītības spēles dalībnieki (docētāji, studenti, starpnieki — rektori un ministri) katrs saskaņā ar savām preferencēm un iespējām izvēlas savā individuālā skatījumā labāko stratēģiju. Kad sekotāji rīkojas saskaņā ar izvēlēto stratēģiju, iestājas situācija un katrs spēlētājs saņem vinnestu — derīgumu, ko ekonomikas cilvēkiem *homo economicus* mēra ar naudas daudzumu. Atkarībā no Valsts izvēlētās stratēģijas, sekotāju spēlē iestājas tāds vai citāds Neša līdzsvars. Kopumā līdzsvaru izglītības

tirgū klasificējam kā Štackelberga-Neša līdzsvaru.

Modelēsīm spēles norisi ar nosacītas, bet labi atpazīstamas stilizētas situācijas palīdzību.

Pieņemsim, ka docents Bērzs iecerējis savu priekšmetu, piem., menedžmenta zinātni veidot pēc mācību grāmatām, ko par bāzes tekstiem izvēlējušās 500 pasaules universitātes. Pieņemsim tālāk, ka 20 studenti no 50 eksāmenu sekmīgi nolikt nespēj pat ar trešo piegājienu. Docētāju Bērzu satrauc dilemma:

- a) Vai nav noziegums pret Valsti, ja viņš studentiem, kuru zināšanas vērtējam ar 2 (ļoti vāji) vai 3 (vāji), nepelnīti izliek atzīmi 4 (gandrīz viduvēji)?
- b) Ko teiks studenti, kolēģi, rektors un ministrs, ja viņš studentiem, kuru zināšanas vērtējam ar 2 vai 3, neizliek atzīmi 4?

Kura alternatīva studentiem, docentam Bērzam, rektoram, ministram patīk labāk:

- a) Bērzs stūrgalvīgi turpina principiālo līniju un tad šie studenti jāatskaita;
- b) Bērzs šiem studentiem ieliek atzīmi 4.

Atbilde atkarīga no tā, kādu stratēģiju izvēlas stratēģijas līderis — Valsts.

Esam nonākuši pie pētījuma kulminācijas. Savā ilgajā docētāja darbā ne reizi neesmu sastapies ar augstskolu darba produkta kvantitātes un kvalitātes ārēju auditu, kas liktu docētājiem un administrācijai satraukties: ko labu esam studentiem iemācījuši, par ko esam saņēmuši algas? Augstskolas ir sava veida slēgtās zonas, ko administrācija pārvērš par privātbodītēm. Rektoru kā izglītības tirgus starpnieku suverenitāte ir pārspilēta. Nevienu reizi ekonomikas un vadībzinību studentu reālo zināšanu vērtēšanai Valsts nav izmantojusi ārpus Latvijas izglītības sistēmas esošus ekspertus. Valsts izvēlas pirmo stratēģiju, un asimetriskā informācija pakāpeniski degradē izglītības tirgu. Cilvēki burtiski apsmej tā saukto “programmu akreditāciju” — apdrukātu papīru dāsni apmaksātu pārcilāšanu. Studentu zināšanu apjoms un kvalitāte ir pilnīgi ārpus jebkādas objektīvas

kontroles. Pārspilētas tolerances dēļ atbildīgās amatpersonas izliekas ticam: ja docētājs, piem., loģistikā ir studentam ielicis atzīmi 9, tas nozīmē, ka students loģistiku zina teicami. Viesprofesoram no Vācijas pietiek ar pusstundu, lai pārbaudītu studenta zināšanas loģistikā pēc viņu standartiem. Izrādās, ka studenta zināšanas loģistikā apjoma un kvalitātes ziņā ir nožēlojamas — novērtējam ar atzīmi 2.

Latvijā izplatīts uzskats, kas pats ir vājas izglītības rezultāts: jo labākas atzīmes, jo labāki studenti, labāks pasniedzējs, labāka augstskola, labāka ministrija. Visiem labāk, ja eksāmens skaitās nokārtots. Vienīgais šķērslis — Bērza kunga sirdsapziņa, bet mēs vienojāmies, ka Bērzs ir ekonomikas cilvēks, kam rūp divas lietas: maksa par darbu un sods par neadekvātu zināšanu vērtēšanu. Lai pavisam droši izvairītos no soda, docētājs Bērzs eksāmenā uzdod ļoti vieglus jautājumus vai arī liek rakstīt “referātus” un iztiek bez eksāmena. Vairums E, F studentu saņem atzīmes 4 vai 5. Nākošajā akadēmiskajā gadā Bērzs sava kursa teorētisko līmeni pazemina, jo kāda jēga mocīt studentus un mocīties pašam. Jautājums par studentu zināšanu atbilstības augstiem starptautiskiem standartiem objektīvu auditu dienas kārtībā nav vispār.

Modelēsīm spēles vienu aktu ar nosacījumu, ka stratēģijas līderis — Valsts izvēlas pirmo stratēģiju, proti, studentu zināšanu vērtēšanu deleģē šīs pašas augstskolas docētājiem un rektoram. Tirgus aģenti Valsts stratēģiju pieņem kā dotu un, vadoties no savām individuālajām preferencēm, izvēlas dotajos apstākļos savā skatījumā labākās stratēģijas.

1) Ja rektors aicinātu docentu Bērzu uzstādīt augstus starptautiskus standartus un eksaminēt pēc patiesības, tad augstskola zaudētu studentus un izputētu. Plaša administrācija un arī daļa akadēmiskā personāla paliktu bez darba. Rektors to nevēlas, tāpēc viņš ir neapmierināts, ka docenta Bērza eksā-

menā izkrituši daudzi studenti. Bez tam raksturīgi, ka administratori, 40 stundu darba nedēļas ietvaros pildot divu, trīs vai pat četru pilnu amatu vietu pienākumus, paši nespēj pilnvērtīgi uzturēt savu akadēmisko kvalifikāciju un tāpēc ir vieni no pirmajiem, kas atsakās no augstiem starptautiskiem standartiem savās disciplīnās, un atrod tam tādu vai citādu pamatojumu.

Sarunā ar docentu Bērzu rektors saka: "Tev, Bērza kungs, ir taisnība, bet ..."

2) Ja ministrs neliekuļoti aicinātu rektoru nezaudēt prasīgumu un laiku pa laikam veikt objektīvu augstskolas studentu zināšanu auditu, tad sarastos ļoti daudz nesekmīgu studentu. Dažas augstskolas nevarētu pastāvēt un politiskā opozīcija ministru kvalificētu kā mazspējīgu, ministram nāktos demisionēt. Ja augstskolās sekmība augsta, katram skaidrs, ka ministrs labi strādā. Rektors zina ministra attieksmi: objektīva studentu zināšanu pārbaude nenotiks, jo citādi nesmukums izies uz āru.

3) Ministrs spēlē pārstāv galveno maksātāju — Valsti, tomēr arī ministrs naudu saņem no Valsts kā starpnieks produkta pārdošanā. Iznāk, ka izglītības tirgū pārdodamā produkta kvantitāti un kvalitāti vērtē nevis tas, kurš maksā, bet tas, kurš par produktu saņem naudu. Tieši šī ar tirgus principiem nesavienojamā prakse ved pie tā, ka ilgā termiņā izglītības līmenis likumsakarīgi pazeminās un arvien katastrofālāk valstī izpaužas izglītības līmeņa pazemināšanās daudzpusīgās sekas.

4) Docents Bērzs ir pieredzējis pasniedzējs un zina rektora un ministra preferences. Ja Bērzs ietieptos un neliktu šiem 20 studentiem apmierinošu atzīmi, tad viņam klātos slikti, jo visiem kļūtu skaidrs, ka Bērzs ir vājš pedagogs, kurš neprot atrast kontaktu ar studentiem, neprot iemācīt un varbūt pat nepietiekami pārzina savu priekšmetu. Bērzs nevēlas zaudēt darbu un, laužot savu sirdsapziņu, samierinās ar E, F studentu vājajām zināšanām, izliek atzīmes 4, 5, pazemina stu-

diju kursa teorētisko līmeni, mazina prasības, un viss ir mierīgi. Docentam Bērzam labi: augsts reitings — kvalificēts mācību spēks, labs pedagogs, satīcīgs kolēģis un augstskolas patriots, jo izprot izdzīvošanas skarbo realitāti. No Valsts soda docents Bērzs nebaidās, jo ilggadīga pieredze liecina, ka izglītības produkta patieso kvantitāti un kvalitāti Valsts augstskolās nepārbauda.

5) Vai E, F studenti jebkad domājuši par patiesām akadēmiskām zināšanām? Ja docents Bērzs stūrgalvīgi censtos saglabāt augstus standartus, šiem studentiem būtu jāsamierinās ar vidējo profesionālo izglītību un tie nevarētu kļūt par zinātņu maģistriem. Tas studentu vecākus ļoti apbēdinātu. Daudz patīkamāk ir domāt, ka esam A, B studenti, gandrīz vai teicamnieki.

6) Ja docents Bērzs censtos saglabāt augstus standartus, bet viņa kolēģi ietu pa vieglāko ceļu, tad C, D, E, F tipa studentiem docenta Bērza skaidrojums liktos sarežģīts un gatavošanās eksāmenam sagādātu mokas. Bērza reitings studentu organizētās aptaujās būtu zems, kas rektoram atvieglotu docenta Bērza godprātības pārvarēšanu.

7) Apdāvinātie A, B tipa studenti saņem augstus novērtējumus, saņem stipendiju un jūtas kā izcilnieki. Viņiem nav atskaites sistēmas, tāpēc viņi pat nenojauš, ka, mācoties kopā ar E, F studentiem, īstenībā tiek apzagtīti. E, F tipa studiju biedri sagrauj intelekta potenciālu tiem studentiem, kuriem šis potenciāls vēl ir. Sporta treneris, nebaudoties no pārmetumiem nepietiekamā politkorektumā, nekad neliek vienā treniņgrupā spēcīgus atlētus kopā ar vājiniekiem. Izglītības organizatori izliekas nesaprotam, ka arī akadēmiskā priekšmeta studiju grupā nedrīkst likt kopā akadēmiskus atlētus ar vājiniekiem. Skaidri jāapzinās skarbā īstenība: patiesa akadēmiskā izglītība pieejama A, B, C tipa skolēniem intensīvu sistemātisku studiju rezultātā un nav pieejama E, F tipa skolēniem.

Doto līdzsvaru kvalificējam kā nosacīto Štakerberga-Neša līdzsvaru, kad stratēģijas

līderis — Valsts — izvēlas pirmo stratēģiju. Kādas sociālekonomiskas sekas tas rada?

Saskaņā ar vadības aksiomu bez produkta kvantitātes un kvalitātes ārējas kontroles katra organizācija agrāk vai vēlāk sāk stagnēt, jo paļauties uz ekonomikas aģentu godaprātu no liberālisma un operāciju pētišanas redzes punkta ir naivi. Izglītības produktu, ja nav ārēja zināšanu audita, marketingā pieskaita pie uzticēšanās precēm *credence goods*, *товары на доверии*. Uzticēšanās prece ir prece, kuras kvalitāte nav tieši novērtējama. Preces kvalitāte saistīta ar ražošanas izmaksām: jo zemāka kvalitāte, jo zemākas vidējās izmaksas. Ja ražotājs nedod garantiju preces kvalitātei un nevar tikt sodīts par nekvalitatīvu precī, tad ražotājam ir spēcīgs stimuls pazemināt preces kvalitāti līdz minimālam iespējamam līmenim, jo tirgus cena nereaģē uz latentu kvalitātes trūkumu. Tādējādi uzticēšanās preču tirgū ir iemiesotas slēptās briesmas jeb morālais risks (*moral hazard*), ko pircējam rada ražotājs. Nobela laureāts ekonomikā Džordžs Akerlofs (*George Akerlof*) ar modeļa „Plūmju un citronu tirgus” palīdzību izskaidroja asimetriskās informācijas destruktīvo lomu tirgū⁷.

Ļaunās sekas pieaug lavīnveidīgi. Scenārija turpinājumā kādreizējie E, F skolēni kļūst diplomēti speciālisti ar augstāko izglītību, pat tad, ja neapmeklē nodarbības, bet raksta vai nokopē “referātus”. Daudzajiem augstskolu absolventiem raksturīgs hipertrofēti augsts pašnovērtējums un tanī pašā laikā šokējoši zems auditējamu zināšanu apjoms. Formāli izglītības produkts ir Valsts dokuments par augstāko izglītību — diploms, kas apliecina, ka tā īpašnieks ieguvis noteiktu kvalifikāciju. Daudzreiz simbola — diploma eksistence vien nodrošina algas pieaugumu tā īpašniekam vai ļauj ieņemt labāku darba vietu, tāpēc viltooti vai īsti nopirkti diplomi visās zemēs visos laikos ir iecienīta kriminālprece. Privātajām augstskolām rodas vilinājums gluži vienkārši pārdot Valsts diplomus par augstāko izglītību. Lai piesaistītu vairāk maksas studentus,

odiozākās augstskolas atklāti signalizē par garantētu iespēju tikt pie diploma. Ir radušās promocijas padomes, kas maksas doktorantiem dāsni piešķir (pārdod?) administrēšanas doktora grādus. Esmu gatavs ņemt dalību juridiskās procesuālās darbībās, ja tādas tiktu uzsāktas.

Kādreizējie E, F prot iekļūt koalīcijās un iekārtoties amatos pat labāk par A, B. Atbildīgos amatos kādreizējie E, F pieņem atbildīgus lēmumus, kuru negatīvās sekas Latvijas tautai latos mērāmas ar astoņu ciparu skaitļiem. Drīz vien E, F pabeidz maģistrantūru, kļūst par pasniedzējiem un sākas jauns izglītības degradācijas spirāles aplis. Grupa īpaši racionālu darboņu panāca, ka doktora darbus var aizstāvēt specialitātē “vadībzinības” un radīja sev ienesīgu inovatīvu nišu. Gudri izdomāja, ka vadībzinībām nevajag ekonomikas zināšanas, jo tās prasītu doktorantu pārcilvēcīgu piepūli. Toties dokumentos gan rakstīs “ekonomikas doktors”, nevis neeksistējošs “vadībzinību doktors”. *Dr. oec.* taču skan daudz cēlāk, jo pretendē uz gudrību, un ekonomikas doktori Latvijai vajadzīgi, tāpēc vieglāk dabūt darbu. Inovatīvās idejas iniciatori savā nišā desmit gados saražojuši veselu lērumu šādu viltus ekonomikas doktoru, kas īstenībā ir tā saucamie neeksistējošie vadībzinību doktori vai administrēšanas doktori un paši godīgi atzīst, ka nemaz nezina ekonomiku, bet ļoti grib strādāt par vadītājiem un mācīt studentiem ekonomiku. Rezultāts ir likumsakarīgs un objektīvi novērtējams ar testiem: vadībzinību doktoranti nespēj atrisināt 6. klases tekstiņu par Annu un Mariju, kas kaplēc cukurbiešu lauku. Tomēr ne Augstākās izglītības padomē, ne Izglītības un zinātnes ministrijā neviens nevēlas šādu testu rezultātus pat apskatīt. Man pierādījumu sacītājam ir tik daudz, ka pašu pārņem izmisums.

Sociālekonomisko vidi degradējošas Neša un Štākelberga līdzsvara situācijas ir ļoti grūti pārvaramas, tās ievēl spēlētājus kā akacis un, jo ilgāk pastāv, jo stingrāk satur. Vērtējot studentu zināšanas, vienlaicīgi tiek

vērtēts rektoru un ministra darbs, tāpēc auditam jābūt ārējam attiecībā pret augstskolu un ministriju. Ja auditu organizēs rektori vai ministrs, rezultāti būs rožaini ar nelielu paškritikas piekāršu. Tieši te arī izpaužas Neša līdzsvara dramatiskā jēga. Jāsaprot, ka līdzsvars sevi atražo un sistēmas iekšējie spēki nespēj izvest sistēmu no Neša līdzsvara. Vairums izglītības tirgus spēlētāju pārmaiņas nevēlas un pārmaiņām pretosies, jo var zaudēt pašlabumu. Pilnīgā saskaņā ar teoriju varam novērot, ka ideju par studentu zināšanu auditu daudzi izglītības administratori uztver kā personīgu apvainojumu. Priekšlikumam, ka vēlama studentu zināšanu objektīva vērtēšana pēc augstiem starptautiskiem kritērijiem, no visām pusēm sekos daudzveidīgi uzbrukumi un nebeidzamas atrunas, ka tas neesot iespējams. Kas vēl nebūs, kāds te grib pārbaudīt mūsu darba rezultātus! Pārbaudiet bibliotēku, programmas un citus papīrus, datoru skaitu un auditoriju apgaismojumu, bet neuzdrošinieties ķerties klāt patiesajam studentu zināšanām!

Katrā augstskolā ir atsevišķi docētāji, kas asi izjūt Latvijas tautsaimniecības un izglītības totālo degradāciju, melus un liekulību, sāpīgi pārdzīvo to un kaunas par to. Reizē ar izglītības nozagšanu ir nozagtas arī talantīgo docētāju pilnvērtīga darba un pašrealizēšanās iespējas. Augstskolu ētikas kodeksi paredzēti, lai piespiestu šos docētājus klusēt par novērotiem pārkāpumiem: iekšēja kritika tiek pilnībā ignorēta, ārpusē atbalstu meklēt skaitās neētiski. Šie cilvēki ir pamats, uz ko nepieciešams balstīties, ieviešot studentu zināšanu auditu; viņi nebaidās konkurences, bet ir ieinteresēti parādīt savu kompetenci.

Parasti nav iespējams noteikt negatīvo tendenču sākumu. Katrs atsevišķs spēlētājs nav vainojams Neša līdzsvara situācijas pastāvēšanā. Ņemot vērā lietu objektīvos apstākļus, katrs spēlētājs saka: "Es daru, kā man ir labāk, jo neesmu sev ienaidnieks. Ja es darišu citādi, bet pārējie turpinās darīt pa vecam, man klāsies sliktāk." Pat cildenu no-

domu vadītie valstsvīri konstatē, ka viss negatīvais savstarpēji saistīts un iestājies sava veida apburtais loks, no kura izkļūt liekas neiespējami. Un ministre Tatjana Koķe spēj tikai konstatēt, ka vainīga ir sistēma, bet Pasaules Bankas eksperti izmērīt apkaunojoši augsto Latvijas Valsts nozagšanas indeksu.

6. Izglītība kā nācijas sociālekonomiskais paš aizsardzības filtrs

Vairākumā Eiropas valstu akadēmiskās izglītības uzdevums ir atlasīt eliti valsts un uzņēmumu pārvaldei, pētniecībai, docēšanai universitātēs. Tāpēc spējīgākie jaunieši izvēlas akadēmisko izglītību. "Eiropā prestižas akadēmiskas zināšanas un augsta teorētiskā kvalifikācija joprojām ir vislabākā ceļazīme darba iegūšanai. Tā ir kļuvusi gandrīz vai par absolūtu atskaites punktu kompetences izvērtēšanai," sacīts Eiropas Komisijas Baltajā grāmatā "Mācīšana un mācīšanās – ceļš uz izglītotu sabiedrību"⁸. Studiju procesā uzmanību nepieciešams koncentrēt uz vispusīgu nenovecojošu zināšanu apguvi ar mērķi sacelementēt plašu fundamentālo zināšanu pamatu — tēzauru, kas sekmē asociatīvo domāšanu un atmiņu. Fundamentālas zināšanas dod iespēju mācīties visu mūžu, sekmīgi pārkvalificēties atbilstoši darba tirgus prasībām. Patstāvīga izglītota personība spēj interpretēt informāciju, aizsargāties pret manipulāciju, kritizēt. Svarīgi ir, cik attīstīts ir studenta prāts un cik daudz no fundamentālām cilvēces kultūras pamatatziņām viņš apguvis.

Skaidri jāapzinās skarbā patiesība: patiesa akadēmiskā izglītība pieejama A, B, C tipa skolēniem un, vispārīgi runājot, nav pieejama E, F tipa pārstāvjiem. Studentu grupas viendabīgums ir mācīšanas un mācīšanās efektivitātes nepieciešams nosacījums. Lai nezustu kontakts ar auditoriju, docētājs automātiski orientējas uz apmēram 60% klausītāju. Pašreizējā prakse ir tāda, ka katrā grupā ir A, B, C tipa "budžeta studenti", kas izturējuši

lielu konkursu un ir motivēti mācīties, un ir arī E, F tipa “maksas studenti”. Mācīšanās un mācīšanās efektivitāte neglābjami zūd, ja studentu grupa ir tik nevienādīga. Eksperimentāli pierādīts: ja cilvēkbērns aug kopā ar pērtiķbērn, tad nevis pērtiķēns mācās no cilvēka, bet diemžēl cilvēkbērns daudz ko aizgūst no pērtiķēna. Ja dārznieks neravē dārzus, nezāles uzvar kultūraugus. Sliktā sociālā vide degradē personību. Šķiet, ka Latvijas pedagoģijas administratori nesaprot, ka D, E, F tipa klasesbiedri sagrauj intelekta potenciālu tiem skolēniem, kuriem šis potenciāls vēl ir.

Izglītības burbuļošana (būtībā latentā korupcija), kas paspējusi noritēt vairākos ciklos un piepildījusi sociāli ekonomisko telpu ar noziedzīgi zemas kvalifikācijas bakalauriem, maģistriem, doktoriem, ir viens no vissvarīgākajiem faktoriem, kas Latviju nostāda tik nožēlojamā stāvoklī un sociālekonomiskās sfēras atveseļošanu padara gandrīz neiespējamu. Birokrātiskā subkultūra radījusi savdabīgu „muldēšanas stilu” un turpina ģenerēt aplamus, bezsistēmas un netālredzīgus vadības lēmumus, atstājot Latviju Eiropas Savienības lejasgalā. Visi, kas sevi ciena, runā par pievienoto vērtību, neizprotot dotā jēdziena ekonomisko nozīmi. Iedomāsimies, piem., ka Frīdrihs Haijeks (*Friedrich Hayek*) izlasa daudzos izglītības reformu plānus un augstskolu ranžēšanas formulīņus! Vai tiešām Latvijas administrēšanas doktoriem ir par grūtu pastudēt izcilo ekonomistu darbus un saprast, ko nozīmē gudra doma?

Londonas Ekonomikas skolas eksdirektors sers Ralfs Dārendorfs (*Ralf Dahrendorf*) portālā *Project Syndicate* rakstīja, ka izglītības sistēmas, kurās puse katras paaudzes jauniešu cenšas iegūt augstāko izglītību, nav piemērotas, lai apmierinātu 21. gs. prasības. Daudziem darbiem nav nepieciešama augstākā izglītība, it īpaši pakalpojumu sektorā. Vēl vairāk darba vietu ir kaut kur pa vidu. Tāpēc elastīga daudzveidīgu mācību iestāžu sistēma ir ieteicamāka par to, kas dod katram otrajam studentam zinātnisku grādu. Angļu lords

Rees William Mogg (*The Times* redaktors, *BBC* padomes vicepriekšsēdētājs, *Kissinger Associates* līdzdibinātājs un britu puses direktors, Margaretas Tečeres bijušais padomnieks) rakstīja: “Viss atkarīgs no elites — nākotnes Britānijā izglītībai jākoncentrējas uz augstākajiem pieciem procentiem iedzīvotāju, no kuru panākumiem būsīm atkarīgi mēs visi. [...] Reibinošas iespējas rodas izglītības politikā, lai gan pašlaik tās var šķīst nemūsdienīgas. 20. gs. valdīja uzskats, ka masveida ražošanas nodrošināšanai nepieciešama masu izglītība. 21. gs. prasīs likt lielāku uzsvāru augstākai prasmei un spējīgākajiem studentiem. Starptautiskās konkurences apstākļos varbūt 5% iedzīvotāju nodrošinās 80% nacionālā ienākuma.”

Latvijai vajadzīga izglītoto cilvēku elite. Nejēdzīgā nivelēšana ir dekadences Štakerberga-Neša līdzsvara izraisīta nacionāla nelaime. Zināšanu audits automātiski nodrošinās skolnieku un studentu separāciju. Tas, ka Latvijas augstskolas A, B tipa studentiem nedod iespēju attīstīties pilnā mērā un efektīvi akumulēt savu izglītības kapitālu, būtībā ir apdāvināto jauniešu cilvēktiesību pārkāpums.

7. Štakerberga-Neša līdzsvars, ja eksistē objektīvs studentu zināšanu audits

Izglītības produkta kvalitāte ir jāpārbauda tam, kas maksā par produktu. Altruisms līdzīgi labām manierēm tiek, protams, augstu vērtēts, tomēr nav, tā sacīt, pats par sevi saprotams. Ja produkta kvalitāti pārbauda tikai pats ražotājs un maksātājs paļaujas tikai uz ražotāja sacīto, ekonomikā to sauc par plānpātību. Harvardas biznesa skolā ekonomistus māca brīdinoši riet, ja tie redz sociāli nozīmīgu pasākumu, kura efektivitāte atkarīga no “mīlestības”. To pašu pauž krievu tautas sakāmvārds “*Доверяй, но проверяй*”. Galvenajam maksātājam un stratēģijas līderim — Valstij jāmaina stratēģija attiecībā uz studentu zināšanu, prasmju un iemaņu kvantitātes

un kvalitātes vērtēšanu. Jāatsakās no gadu desmitiem izmantotās pirmās stratēģijas, kad augstskolas studentu zināšanu vērtēšanu Valsts deleģē šīs pašas augstskolas docētājiem un rektoram, bet vispārīgu pārraudzību — ministram. Jāizvēlas otrā stratēģija, kas paredz, ka Latvijas augstskolu studentu zināšanu auditam tiek pieaicināti ārpus sistēmas esoši eksperti — augsti kvalificēti, prasīgi un neuzpērkami profesori. Pie tam Valsts publiski deklarē, ka augstskolu finansējums tiek saistīts ar docētāju darba produkta kvalitāti, ko nosaka ārējs objektīvs audits pēc starptautiskiem standartiem.

Īpaši rūpīgi nepieciešams auditēt maģistrantu un doktorantu reālās zināšanas.

Arī privāto augstskolu darba rezultāti nedrīkst palikt ārpus kontroles. Lai nekompromitētu Valsts diplomus, jāauditē privāto augstskolu abiturientu zināšanas vai arī jāļauj privāto augstskolu rektoriem emitēt savus īpašus diplomus, par ko Valsts nenes atbildību.

Ar ārēju auditu panāk risku internalizāciju – tādu noteikumu iestrādāšanu pirkšanas-pārdošanas darījumā, kas ļauj uzkraut vainīgajai pusei vismaz daļu no asimetrijas radītajām negatīvajām sekām. Ārējs audits nodrošina informācijas asimetrijas samazināšanu, jo audita rezultāti ir publiski ekspertu vērtējumi un uzlūkojami kā sava veida signalizēšana.

Regulārs audits liek pārdevējam un pircējam ņemt vērā, ka informācijas slēpšanai būs negatīvas sekas nākamajos darījumos.

Modelēsim spēles aktus ar nosacījumu, ka stratēģijas līderis — Valsts izvēlas otro stratēģiju, proti, docētāju darba produkta kvantitātes un kvalitātes vērtēšanu uztic ārējiem ekspertiem un maksu par docētāju darbu saista ar produkta audita rezultātiem.

Sākumā izglītības tirgus aģenti netic, ka Valsts stratēģija ir kardināli mainījusies. “Parunās, parunās, bet viss paliks pa vecam,” spriēž pieredzes bagātie izglītības tirgus spēlētāji.

Pieņemsim tomēr, ka Valstij ir pietiekama politiskā griba un patiešām īstenībā notiek Latvijā pirmais objektīvais studentu, maģistrantu un doktorantu zināšanu audits, vērtējot izglītības produktu pēc starptautiskiem standartiem. Ar pilnu atbildību apgalvoju, ka rezultāti būs šokejoši. Par to liecina didaktiskie eksperimenti, kas ir dokumentēti. Daudzi diplomēti vadībzinību bakalauri nespēj izrēķināt 4. klases uzdevumus par ekonomisku tematiku.

Pieņemsim teorētiski, ka Valstij pietiek politiskās gribas un iespēju bez korupcijas turpināt reālo zināšanu auditu un augstskolu finansējumu saistīt ar audita rezultātiem. Tad izglītības tirgus aģenti reaģēs uz Valsts stratēģijas izvēli un aģentu izturēšanās radikāli mainīsies. Izglītības tirgus aģenti kā ekonomikas cilvēki izvēlas savā skatījumā labāko stratēģiju jaunajos apstākļos un sekotāju spēlē pakāpeniski iestāsies jauns Neša līdzsvars, automātiski tiks salikti pareizie akcenti un ar laiku viss nostāsies savās vietās.

Kā izturas izglītības tirgus aģenti?

1) Objektīvs studentu zināšanu audits ar rezultātu publiskošanu ir visiespaidīgākā reklāma vai antireklāma un augstskolas labklājība ir tieši saistīta ar studentu izglītības patieso kvalitāti. Tāpēc rektors aicina docentu Bēru uzstādīt augstus starptautiskus standartus un eksaminēt pēc patiesības, lai augstskola nezaudē prestižu un naudu. Ar docenta Bēza eksāmenā izkritušajiem studentiem tiek veikts metodisks darbs, varbūt piedāvātas papildu stundas par viņu pašu līdzekļiem, lai studenti spētu izturēt ārējo auditoru pārbaudi. Ja tomēr kāds izrādās nespējīgs mācīties pēc augstiem standartiem, viņš tiek eksmatrikulēts, lai piliens darvas nesabojā mucu medus. Dekadences Štakerberga-Neša līdzsvara situācijā rektoram nevajag kvalificētus docētājus, jo viņa augsta kvalifikācija augstskolai gluži vienkārši nav vajadzīga — vajadzīga labas atzīmes. Jaunajā Štakerberga-Neša līdzsvarā rektors ir ieinteresēts pieņemt darbā docētājus ar plašām zināšanām akadēmiskās

programmas disciplinās un rūpējas par to, lai augstskola kļūtu par organizāciju, kas mācās. Mācīšanas-mācīšanās procesa auditējamie rezultāti mazāk atkarīgi no katra atsevišķa docētāja darba, bet rodas kā visa docētāju kolektīva produktīvas koleģiālas sadarbības rezultāts. Kolektīvs ieinteresēts auditējamo rezultātu uzlabošanā, lai augstskola saņemtu lielāku finansējumu. Tāpēc kļūst vajadzīga mācību spēku sadarbība, ir vajadzīgi mācību līdzekļi, metodikas pilnveidošana, studiju kursu integrācija un progress.

2) Ministrs personīgi ieinteresēts, lai augstskolu ārējā objektīvā audita rezultāti būtu labi, tāpēc ministra darba saturs kardināli mainās. Centrālais jautājums ministrijas darbā ir: kā panākt, lai no ministrijas neatkarīgā studentu zināšanu audita rezultāti ar katru gadu kļūtu arvien labāki. Ministrija strādā tā, lai redzētu rezultātu — studentu zināšanu patiesu kvantitāti un kvalitāti. Ministram nav jālauza galva par zināšanu vērtēšanas kritērijiem, jo profesori — auditori kā īsti lietpratēji pēc pusstundas sarunas ar jebkuru docētāju vai studentu spēj novērtēt sarunu biedra reālās zināšanas. Ja ārējais audits konstatē, ka Valsts diplomu tiek izsniegti vāji izglīotiem nekompetentiem studentiem, politiskā opozīcija ministru kvalificē kā mazspējīgu vai pat kaitnieku un ministram nākas demisionēt. Ja audita rezultāti ir labi, nav šaubu, ka ministrs labi strādā. Rektors zina ministra attieksmi: augstskolas darba galvenais rezultāts ir kvalitatīvas studentu zināšanas, kas spēj izturēt ārēju auditu pēc augstiem starptautiskiem kritērijiem.

3) Galvenais maksātājs — Valsts uzticas ārējo auditoru — neangažēto profesoru vērtējumam un ministra un rektoru darbu vērtē pēc audita rezultātiem. Drīz vien Latvijā sāk mainīties attieksme pret izglītību un patiesām zināšanām. Tas ir pagrieziena punkts Latvijas sociālekonomiskā procesa trajektorijā!

4) Docents Bērzs ir ļoti satraucies par ārējā audita rezultātiem viņa priekšmetā, jo audita rezultāti ir docētāja darba pats svarī-

gākais novērtējums. Docents intensīvi studē zinātnisko literatūru, raksta mācību grāmatas, saskares priekšmetos apspriežas ar kolēģiem un visiem spēkiem pūlas sasniegt reālas studentu zināšanas, kas spēj izturēt ārējo auditu. Bērzs nav sev ienaidnieks un neliek studentam Smilgam atzīmi 4, ja īstenībā Smilga vielu zina uz 2 vai 3. Jo nav šaubu, ka ārējā auditā Smilgas vājās zināšanas noteikti atklāsies un tad Bērzs var zaudēt prestižu un naudu. Ja auditori studentu zināšanas docenta Bērza priekšmetā novērtē pozitīvi, Bērzam augsts reitings — kvalificēts mācību spēks, labs pedagogs un augstskolas patriots, jo strādā ar pilnu atdevi un izprot izdzīvošanas skarbo realitāti. Beidzot docentam Bērzam nav jājūtas kā nodevējam, kas savas labklājības interesēs kaitē Latvijai.

5) Tā kā docents Bērzs saglabā augstus standartus, tad visticamāk, ka E, F tipa studentiem jāsamierinās ar vidējo profesionālo izglītību un tie nevarēs kļūt par zinātnu maģistriem. Tomēr studentu vecāki drīz vien saprot, ka katrs godīgs darbs ir cienījams, turklāt zilajām apkaklītēm ir pat daudzas priekšrocības salīdzinot ar baltajām apkaklītēm.

Savukārt C, D tipa studentiem nākas saspindzināties un veltīt ievērojamas pūles, lai apgūtu mācību vielu. Dekadences periodā no studiju procesa pāri palika tikai pirmā puse, proti, mācīšana. Tagad savu vietu beidzot atgūst arī studiju procesa otra nepieciešamā puse — mācīšanās. Agrāk forma dominēja pār saturu, tagad saturs svarīgāks par formu. Svarīgākais ir Valsts apmaksātā darba reālais rezultāts: auditoru apliecinātās studentu zināšanas, prasmes un iemaņas.

6) Apdāvinātie A, B tipa studenti saņem augstus novērtējumus un jūtas kā starptautiski izcilnieki. Viņi ir laimīgi un lepni, ka starptautiski auditori augstu novērtē viņu zināšanas, jo tas garantē viņiem konkurētspēju plašā transnacionālā darba tirgū. Pēc auditoru pārbaudes laimīgie studenti docentam Bērzam dāvā savus pirmos zinātniskos darbus skaistā noformējumā.

8. Kas ir patiesais izglītības produkts? Izglītības produkta kvantitāte un kvalitāte

Lai izprastu izglītības tirgus līdzsvara īpašības, jāzina atbilde uz šādiem jautājumiem.

Kas ir docētāju darba produkts? Kā studenta uzkrāto zināšanu daudzums dialektiski veido viņa izglītību par kapitālu? Kā mērit docētāju darba produkta apjomu un kvalitāti? Kas mēra docētāju darba produkta apjomu un kvalitāti?

Formālais izglītības produkts ir simbols — Valsts diploms, ar kuru docētāju darba pircejs — Valsts starpnieka personā apliecina, ka diploma īpašnieks ieguvis noteiktu kvalifikāciju. Daudz sarežģītāk ir izprast izglītības saturiskā produkta būtību. Visdažādākajās konferencēs un semināros, kad runa ir par izglītību, klupšanas akmens izrādās patiesā izglītības produkta kvalitātes vērtēšana.

Pēc būtības izglītības produkts ir diploma īpašnieka zināšanu, prasmju un iemaņu kopums noteiktajā specialitātē un studiju procesā noformējies intelekts plašā nozīmē.

Šis zināšanu, prasmju un iemaņu kopums un intelekts ir vāji definēts un izplūdis, tā apjoma un kvalitātes mērīšana neskaidra. Priekšstats par labu izglītību daudzreiz balstās uz tradīcijām. Nav brīnums, ka dekadences apstākļos Latvijā plaši izplatīta primitīva pieeja izglītības saturiskā produkta kvalitātes vērtējumiem ar atzīmēm, neiedziļinoties testu saturā.

Izglītība skaitās laba, ja ir labas atzīmes. Atzīmes ir svarīgas, lai tiktu pie Valsts diploma. Jo vairāk labu atzīmju, jo vairāk diplomētu speciālistu. Necik ilgi un uz zināšanām balstīta konkurētspējīga tautsaimniecība būs gatava. Docētāji Bērzs, Priede un Egle nav ienaidnieki ne sev, ne augstskolai un jau gadus 20 liek visiem studentiem tikai labas atzīmes.

Tikmēr svarīgākais ir izprast, ko nozīmē kvalitatīva izglītība tajā vai citā specialitātē, un panākt, lai atzīmes atspoguļo patiesās izglītības līmeni un diplomu signalizē par patie-

su profesionālo kompetenci. Piemēram, aplūkosim vadības zinību bakalaura *Bachelor of Business Administration* BBA akadēmisko studiju programmu. Priekšstati par to veidojas no reāli vērotiem precedentiem: no dažādu mācību iestāžu BBA studiju programmām un to realizācijas gaitas, mācību tekstiem, menedžeru darba pienākumiem mazattīstītās un attīstītās valstīs, menedžmenta zinātnisko pētījumu tematikas un rezultātiem.

Kļūdās tie izglītības administratori, kas rekomendē orientēties uz Latvijas tautsaimniecības bēdīgo praksi. Privātās sarunās Ventspils Augstskolas absolventi autoram daudzreiz stāstījuši par pilnīgo haosu, kas valda daudzu uzņēmumu vadībā. Ne velti darba ražīgums Latvijā ir vairākas reizes zemāks nekā Vācijā. Augstskolām jāiet procesiem pa priekšu, jo tieši inovācijas vadībā spēj dot visātrāko un vislielāko efektu tautsaimniecības attīstībā. Valstij un firmām vajadzīgi speciālisti, kas īstenībā apguvuši menedžmenta zinātni un spēj to radoši lietot praksē. Zīmīgi, ka Latvijas uzņēmumiem privatizācijas periodā un “treknajos trakaļos naudas aizņemšanās gados” nebija lielas intereses par menedžmenta zinātni, toties krīze tūlīt lika domāt par izmaksu minimizāciju un vadības pilnveidošanu. Attīstīto valstu pieredze liecina, ka menedžmenta zinātne satur milzīgu potenciālu vadības procesu kardinālai uzlabošanai visdažādākajās tautsaimniecības nozarēs un arī valsts līmenī.

Ekonomikas un menedžmenta disciplīnu pasniegšanai Latvijā ir vājas tradīcijas, jo tā saucamajā padomju periodā daudzi priekšmeti augstskolās vispār netika mācīti. Arī tirgus ekonomika Latvijā vēl tikai sper savus pirmos nedrošos soļus. Tāpēc par orientieri mums jāizvēlas labi aprobēti kursi Rietumu universitātēs un studiju programma kompleksi jābalsta uz labi aprobētu Rietumu grāmatu sistēmu. Starptautiskie standarti kā ietvars ir nepieciešami, jo nodrošina studentu zināšanu salīdzināmību. Vērtēt augstskolas darba rezultātu nozīmē pēc augstiem starptautiskiem

standartiem objektīvi, bez korupcijas novērtēt studentu zināšanas, prasmes un iemaņas studiju programmas visos priekšmetos.

Kā docentam Bērzam veidot, piem., kursu "Menedžmenta ekonomika"? Visproduktīvākais ceļš pirmā tuvinājumā ir izmantot Rietumu paraugus, kas ieguvuši starptautisku atzinību. Grāmatas palīdz saskatīt saiti starp teoriju un praksi, palīdz atšķirt galveno no mazāk svarīgā. Grāmatās dotas problēmas un situācijas. Ja docents Bērzs panāktu, ka viņa studenti apgūst šo grāmatu vielu, tad kurss savu mērķi sasniedzis: studentu zināšanas, prasmes un iemaņas menedžmenta ekonomikā ir pietiekami apjomīgas un pietiekami augstā līmenī. Protams, docētājam tiek dota akadēmiskā brīvība, viņš var izvēlēties arī citus avotus, izmantot kursā savus personīgos pētījumus u. tml. Vēlāk docents Bērzs pats sarakstīs mācību grāmatu vadības ekonomikā, kas varbūt pat pārspēs minētās Rietumu grāmatas. Bet pašreizējā situācijā docents Bērzs paziņo, ka kursa mērķis ir studentu reālas zināšanas, prasmes un iemaņas šo divu grāmatu apjomā. Grāmatas pieejamas bibliotēkā. Arī kolēģi iepazīstas ar minēto grāmatu vielu un savos priekšmetos orientējas uz to, ka studenti būs grāmatu vielu apguvuši Bērza kursā. Docents Bērzs savukārt studē grāmatas, ko izmanto kolēģi saskares disciplīnās. Rodas reālas priekšmetu integrācijas iespējas. Metodiskās komisijas augstskolā panāk, ka galu galā visa ekonomikas un vadībzinību studiju programma pamatos balstās uz labi aprobētu Rietumu grāmatu sistēmu, kuras augstskolā publiski izstādītas īpašā akadēmiskās literatūras stendā. Studiju programmas kursu saturs kļūst integrēts, caurspīdīgs, labi pārskatāms un viegli auditējams. Sekojot pārmaiņām, laika gaitā mācību tekstu sistēma tiek atjaunināta.

Nobeigums

Termins "programma" svešvārdu vārdnīcā skaidrots kā īss mācību priekšmeta satura

izklāsts vai mācību priekšmetu kopums, kas jāapgūst mācību iestādē. Kāpēc akreditācijas komisijas Latvijā 20 gadus pārbauda studiju programmas, bet neviens ārējs eksperts nekad nav pārbaudījis studentu reālas zināšanas? Vai vērts tērēt daudz naudas, lai izlasītu mācību priekšmetu sarakstu, kas hipotētiski „būtu jāapgūst” dotās augstskolas kādā fakultātē? Loģiski taču ir pārbaudīt, vai tiešām studenti ir apguvuši šos mācību priekšmetus.

Atbildi uz šiem jautājumiem nezinu. Veltīgi esmu taujājis pēc tās atbildīgām personām, bez ievēribas palika arī mans raksts⁹.

Jau izsenis zināms, ka izglītība ir valsts sakārtotības priekšnoteikums un spogulis. Ja nav kārtības skolā, negaidi kārtību valstī. Ja nav kārtības valstī, tās nebūs arī skolā. Kādas valsts augstskolā 2012. g. septembrī docents Bērzs želojās mācību prorektoram, ka akadēmiskajā vadībzinību programmā uzņemti vāji studenti — testi liecina, ka daudzi nespēj atrisināt 4. klases uzdevumus par ekonomisku tematiku. Mācību prorektoru tas nemaz neuztrauca: "Kas par to, arī es, piemēram, nezinu Pitagora teorēmu!" Nav jābūt gaišrēģim, lai paredzētu, ka tādai valstij nav nākotnes.

Denē Didro (*Denis Diderot*), kurš carienes Katrīnas II uzdevumā 1775. g. izstrādāja rekomendācijas Krievijas universitātes izveidei, šajās rekomendācijās stingri pieprasīja studentu zināšanu regulāru un objektīvu auditu. "Es pastāvu uz vienu būtisku punktu, proti, lai senāta locekļi katru ceturksni apmeklētu katru klasi. Tiem jāliek profesoriem un pasniedzējiem zvērēt, ka tie teiks taisnību un uzrādīs nespējīgos skolēnus, kuri no skolas jāizslēdz un jāatgriez vecākiem. Ar nespējīgu skolēnu es saprotu tādu, kuram nav ne talantu, ne patikas mācīties. Lai cik tas nebūtu riskanti, labāk izslēgt no skolas ģēniju, nekā daudziem bērniem atņemt iespēju iegūt ierindas profesiju, tas nozīmē izveidot no viņiem netikumīgus cilvēkus — tumsonības un slinkuma neizbēgamās sekas. Pateicoties šim noteikumam, skolēnu skaits pakāpeniski

samazināsies, sākot no pirmās klases līdz pēdējai. Jo labāk!”

Lai vairāk izglītības kapitāla Latvijā!

No augstskolām jāprasa tikai un vienīgi auditējamas studentu zināšanas visās disciplīnās, par kurām studenti saņem kredītpunktus un docētāji saņem naudu. Pārējais — augstskolas ziņā. Ministrija par izglītības virtuvi var neinteresēties. Nemaz nav jāpārbauda papīri, pietiek pārbaudīt studentu pamatzināšanas. Jo ir taču skaidrs: lai studentiem būtu labas auditējamās zināšanas, automātiski nepieciešams daudz kas cits, par ko jā rūpējas augstskolai. Tikai studentu zināšanu audits spēj radīt godīgu konkurenci studentu, docētāju, administrāciju un augstskolu starpā. Lai taču pastāv dažādas didaktikas metodes, galvenais ir sasniegt labas studentu zināšanas. Augstskolu autonomija, docētāju akadēmiskā brīvība! Mērķtiecīgi orientēta konkurence atjaunos izglītības tirgus pašregulēšanās funkciju un visu noliks savās vietās: augstskolas visiem spēkiem centīsies rekrutēt labākos skolēnus un sadarbosies ar vidusskolām, vājākie docētāji būs spiesti saspāroties vai meklēt citu darbu, bet augstskolas, kas hroniski demonstrēs zemu audita rezultātus, pārstās pastāvēt. Būs nepieciešama arī skolēnu disciplīna, kas pašreiz ir viszemākā Latvijas vēsturē. Internetā demonstrēja fizikas stundu kādā Rīgas vidusskolā, kur sirms skolotājs pieciem huliģāniem cenšas mācīt fiziku, bet skolēni skolotāju apsaukā necenzētiem vārdiem un mēģina iekautīt. Kaitīgais princips “nauda seko studentam” jāaizstāj ar jaunu principu “nauda seko studentam, kas iztur zināšanu auditu”. Haltūru stimulējošā principa “jo vairāk studentu, jo vairāk naudas” vietā jāliek tirgus ekonomikas princips “jo vairāk studentu, kas iztur ārējo auditu, jo vairāk naudas”.

Lai vairāk gaismas Latvijā!

J. A. Komenskis savā darbā “Lielā didaktika” gaišredzīgi — gluži kā šodienas Latvijai — rakstīja:

“Lai par mūsu didaktikas galveno pamatu kļūst tādas metodes izpēte un atklāšana, sa-

skaņā ar kuru mācošie mazāk mācītu, skolēni vairāk mācītos; skolās būtu mazāk trokšņa un muļķības, nevajadzīga darba, bet vairāk — brīva laika, prieka un pamatotu panākumu, un kristiešu valstī būtu mazāk tumsonības, jucekības, nesaticības, bet vairāk gaismas, kārtības, miera un rāmuma. Skolu pārveidošanas pamats ir stingra kārtība it visur. Kārtība — lietu dvēsele. Viss, kas sakārtots, taču saglabā savu stāvokli un veselumu tik ilgi, kamēr uztur kārtību. Ja kārtība tiek izjaukta, tad viss pavājinās, svārstās, šķobās, grūst. Tātad Visaugstākā vārdā mēģināsim skolās radīt tādu kārtību, kas precīzi atbilstu ārkārtīgi prasmīgi izveidotam un skaisti izrotātam pulkstenim.”¹⁰

Avoti

- ¹ Gintis H. *Game theory evolving: a problem centered introduction to modeling strategic interaction*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2009. p. 390; Binmore K. *Game Theory. A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2007. p. 184; Hal R. V. *Intermediate Microeconomics. A Modern Approach. Fourth Edition*. W. W. Norton & Company. 1996; Хэл Р. В. *Микроэкономика. Промежуточный уровень. Современный подход*. Москва, ЮНИТИ, 1997; Jaunzems A. *Mikroekonomika. Vidēja teorētiskā līmeņa kurss*. 2. daļa. Rīga: Drukātava, 2009. 311 lpp.
- ² Jaunzems A. Trimatricu spēles: interpretācijas un pielietojumi sociālekonomisko situāciju stabilitātes analizē. Grām.: *Sabiedrība un kultūra*. Rakstu krājums, XI. Sast. A. Medveckis. Liepāja: LiePA, 2009. 521.–534. lpp.; Jaunzems A. Asimetriskā informācija un Errou teorēma mikroekonomikā. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*. A daļa. 2012. 66. sēj. 4: 14–49.
- ³ Jaunzems A. Asimetriskā informācija un Errou teorēma mikroekonomikā. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*. A daļa. 2012. 66. sēj. 4: 14–49.

- 4 Arrow K. J. *Social Choice and Individual Values. Second Edition.* New Haven and London, Yale University Press, 1963; Эрроу К. Дж. *Коллективный выбор и индивидуальные ценности.* Москва: Издательский дом ГУ ВШЭ, 2004; Brennan G. H., Buchanan J. M. *The Reason of Rules: Constitutional Political Economy.* Cambridge University Press, 1985; Бреннан Дж., Бьюкенен Дж. *Причина правил. Конституционная политическая экономия.* Санкт-Петербург: Экономическая школа, 2005.
- 5 Becker G. S. *Human Capital.* Columbia University Press, 1964.
- 6 Komenskis J. A. *Lielā didaktika.* Rīga: Zvaigzne, 1992. 80. lpp.
- 7 Akerlof G. *The Market for Lemons: Quality, Uncertainty and the Market Mechanism.* The Quarterly Journal of Economics, 1970. Nr. 84.
- 8 *Mācīšana un mācīšanās — ceļš uz izglītību un apmācību.* Baltā grāmata par izglītību un apmācību. Eiropas Komisija, XXII ģenerāldirektorāts (Izglītība, apmācība un jaunatne). V ģenerāldirektorāts (Nodarbinātība, ražošanas attiecības un sociālās lietas). 1996.
- 9 Jaunzems A. Ekonomikas un vadzinību izglītības Latvijas tirgus mikroekonomiskais modelis. Grām.: *Sabiedrība un kultūra.* Rakstu krājums, XIII. Sast. A. Medveckis. Liepāja: LiePA, 2011. 621.–642. lpp.
- 10 Komenskis J. A. *Lielā didaktika.* Rīga: Zvaigzne, 1992. 80. lpp.

STACKELBERG-NASH ALTERNATIVES IN THE EDUCATION MARKET OF LATVIA

Andrejs Jaunzems

Summary

Keywords: *higher education, model, game, strategy, search goods, credence goods, Stackelberg-Nash equilibrium, education as the capital*

The thesis that higher education quality in Latvia during the last 20 years has substantially decreased is almost generally accepted. Dr. Tatjana Koķe, Minister of Education of Latvia, shortly explained the reason for such deterioration: the system is to be blamed.

What does this mystical „system” mean?

The target of this paper is, using the concepts of game theory, to explain the mechanism that created the abovementioned degradation. In line with the working experience of the author the topic has been narrowed, and economic and management education in Latvia is considered. The following theses are formulated and proved:

1. The market of economic and management education in Latvia definitely is not a perfect competition market with a self-regulation mechanism („invisible hand”).
2. The most important principle of market is ignored here: the state as the main money payer does not test the actual quality of product, but instead, delegates the responsibility for the quality to the producers of product and to product selling intermediaries.
3. Hence in the education market the stable conditional Stackelberg-Nash equilibrium arises, which reproduces ever lower responsibility for students' tested knowledge. The negative influence of the conditional Stackelberg-Nash equilibrium is manifested in the most varied and easily recognisable forms.
4. If students' actual knowledge is tested by objective and competent external experts honestly (without corruption), systematically, and comparing to recognized Western standards, a new Stackelberg-Nash equilibrium would arise.
5. The budget assignation of universities and colleges in Latvia should depend on students' real knowledge as determined by objective external experts.